

Sadullah Efendi'nin İlm- i Nücum Kaynaklarından Tanzimat Ankarasına Bir Katkı

*A contribution to the History of Ankara during the Tanzimat
period based on the astrological sources by Sadullah Efendi*

Gülçin Koç*

ÖZET

Müneccinliği ve şairliğiyle meşhur olan Müderriszâde Sadullah El-Ankaravî (ö.1855), Ankara ve çevresinde müftü, naib, nakib ve nüfus nazırlığı görevlerinde de bulunmuştur. Bu çalışmada Sadullah Efendi'nin Tanzimat Ankarası'na dair verdiği bilgiler değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bu amaçla Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi'nde bulunan takvimleri ve zayıf mecmuaları yanında Bayezit Devlet Kütüphanesi'ndeki Divan'ı da kaynak olarak kullanılmıştır. Ankara tarihine katkıda bulunması hedeflenen makale üç ana bölüme ayrılmaktadır: A. Doğa Olayları B. İdareciler C. İlginç Olaylar. Ayrıca Sadullah Efendi'nin Ankara'dan uzakta 'vatan hasreti'yle doluyken gördüğü rüyalar ile Ankara'da sahip olduğu gayrimenkuller de makalede yer almaktadır.

ANAHTAR KELİMELER

Ankara tarihi, Tanzimat, İlm-i Nücum, Müderriszâde Sadullah el-Ankaravî

ABSTRACT

Müderriszâde Sadullah el-Ankaravî was a scholar who died in 1855 and was famous with his poetical and astrological capabilities. He worked in Ankara and its surroundings as naib, nakib, müftü and census officer. His notes and doodlings at the edges of his calendars and horoscope collections preserved currently in the library of the Kandilli Observatory of the Bogaziçi University and his Divan are including many important details not only for his private life but also for the social milieu and the period in which Sadullah Efendi lived. This article tries to investigate the informations Sadullah Efendi gave about the city of Ankara during the Tanzimat period. For this sake, the article composes of three parts: A. Natural Affairs B. The Governors C. Interesting Affairs. Additionally his dreams that are related to his ancestral home and his real properties which were found in the commercial center of Ankara are included.

KEY WORDS

History of Ankara, Tanzimat, Astrology, Müderriszâde Sadullah el-Ankaravî

* Ruhr-Universität Bochum (RUB) Tarih doktora öğrencisi.

GİRİŞ

1 Cemâziyelevvel 1271(19 Ocak 1855) tarihinde vefat eden Müderriszâde Sadullah el-Ankaravî, şairliği¹ ve müneccimliğiyle meşhur, Ankara ve çevresinde naiblik, nakiblik, müftülük ve nüfus nâzırlığı görevlerinde bulunmuş, Hacı Bayram Veli soyundan² gelen bir âlimdir. Halen Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi'nde korunan Sadullah Efendi'nin bizzat hazırladığı takvimlerinin kenarlarına ve zayıf mecmuasına düştüğü notlar, sadece kendi özel yaşamı hakkında değil, dönemi ve yaşadığı çevre hakkında da önemli ayrıntılar içermektedir.³ Bu makalede Sadullah Efendi'nin notları Ankara⁴ tarihi açısından ele alınacak; ilk olarak doğa olaylarına, sonra şehir-insan ilişkisi kapsamında değerlendirilebilecek olan idarecilere ve Hacı Bayram Veli şeyhlerine, şehirde meydana gelen olaylara, sonuç bölümünde ise Sadullah Efendi'nin terekesinden çıkan Ankara'daki gayri menkullerine değinilecektir. Konuya geçmeden önce ise Ankara'nın Sadullah Efendi'nin zihin dünyasında nasıl bir yer tuttuğunu göstermesi açısından önemli sayılabilecek rüyalara yer verilecektir.

Ankara kelimesi, öncelikle Sadullah Efendi'nin nisbesi olma haliyle kendini göstermektedir. Müderriszâde lakabı, isminin başında kimliğinin ne kadar ay-

¹ Bk. Davud Fatih Efendi, *Tezkire-i Hâtimetü'l-Eş'âr*, İstihkam Alayları Litoğrafya Destgahı, İstanbul 1271/1870, s. 193-194.

² Hiçbir yerde bu durumdan açıkça söz etmeyen Sadullah Efendi, sadece halen Ali Emiri Kütüphanesi Şer'iyye bölümü 111 numarada kayıtlı Mecmuası'nın 238. yaprağına Hacı Bayram Veli'nin silsilesini yazdıktan sonra; "*Hacı Bayram-ı Veli kuddise sirruhu hazretleri cedd-i a'lâmuz olmağla tercüme-i hâlini ve evsâf-ı şerifini tahrîr itmek vâcib-i zimmetimizdir.*" şeklinde bir açıklama getirmiştir.

³ Bk. Gülçin Tunalı Koç, "Osmanlı Siyaset Kültürünü Anlamada Kaynak Olarak İlm-i Nücüm: Sadullah el-Ankaravî", *TALİD* 3 (2004), 183-194; "Sözüm bu iki gözüm el-vefa ve tam vefa: Müneccim Sadullah el-Ankaravî'nin Kaleminden 19.yüzyıl Ankarası'ndaki Hizmetkarlar", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 5, (Bahar 2007), 41-65. Her iki makalede de Sadullah Efendi'nin hayatı etraflıca ele alındığından bu makalede Sadullah Efendi'den ziyade Ankara tarihi ön planda tutulmuş ve Sadullah Efendi'nin hayat hikayesine yer verilmemiştir.

⁴ Ankara ile ilgili kapsamlı bilgi için bk. Ernest Mamboury, *Guide Touristique*, Edition Française, Ankara 1933; Avram Galanti, *Ankara Tarihi*, Tan Matbaası, İstanbul 1950; *Tarih İçinde Ankara Eylül 1981 Seminer Bildirileri*, der. Erdal Yavuz, Ümit Nevzat Uğurel, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara 1984; Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihiçiliğine Katkı : XVI. yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı, Ankara 1995; Şeref Erdoğan, *Ankaram*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1999; *Tarih İçinde Ankara Aralık 1998 Seminer Bildirileri*, der. Yıldırım Yavuz, Ankaralılar Vakfı, Ankara 2001; Günsel Renda...[ve öte.], *Ankara : Başkent'in Tarihi, Arkeolojisi ve Mimarisi*, editörler Mustafa Servet Akpolat, Erdal Eser. Ankara Enstitüsü Vakfı, Ankara 2004; Cüneyt Arcayürek, *Bir Zamanlar Ankara*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2005; *Küçük Asya'nın Bin Yüzi: Ankara*, haz. Suavi Aydın (vd.), Dost Kitabevi, Ankara 2005; Hülya Taş, *Ankara'nın Bütüncül Tarihine Katkı: XVII. Yüzyıl'da Ankara*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2006.

rılmaz bir parçası gibi duruyorsa, Ankaravî nisbesi de aynı isme sondan eklenerek tamamlayıcılık sağlar, yeni bir kimlik-şehir aramaya gerek duymaz. Hayatı boyunca Ankara, Sadullah Efendi için rüyalarında gördüğü 'vatan' olarak kalır. Bu yüzden vatanına kayıtsız değildir, kaydettiği notlarsa Ankara tarihi açısından önemli ayrıntılar içerir.

Sadullah Efendi'nin Ankara ile alakalı rüyaları ise vatan hasreti çektiği zamanlarda gördüklerinden ibarettir. 1264-5 (1848-9) tarihleri arasında İstanbul'dayken tuttuğu 240 no'lu takvimin son kapak sayfasına arkalı önlü iki rüyasını kaydeden Sadullah Efendi'nin özellikle ikinci rüyası dikkate değerdir. 7 Şubat 1848'de gördüğü ilk rüyası şu şekildedir: "*Devletlû Nafiz Paşa bu fakîr için şeyhu'l-islâmdan niyâbet ricâ edüb binâ en'aleyh şeyhu'l-islâm dahi bu fakîri celb edüb imtîhâna havâle etdikden sonra işbu Rebfulûlâ'nın üçüncü Sebt günü konakda ba'de-l'ışâ sâ'at üçde derûnuma vatan geliüb oğlum ve Mehmed gözümün önünde gûyâ yânumda gibi bir hâl olub bir mertebe iştiyâk galebe etdi ki ta'bîr olunmaz ba'dehu yatub rü'yâmda Mehmed'i gördüm bizim kahve odasında helva yaparlar imiş helva getürüb benim ağzıma koydu yedim uyandım bu rü'yâ hayırdır inşallâh te'âla karîben bir niyâbet ve ikbâl ve sa'âdet ile mesrûr olacağımıza delâlet ider inşallâh te'âla.*" Rüyadan anlaşıldığı üzere, Sadullah Efendi'nin İstanbul'dayken yoğun olarak görüştüğü; Mart 1838-Eylül 1839, Eylül 1845-Şubat 1847, Nisan 1848-Şubat 1849, Eylül 1849-Haziran 1850 ve Ağustos 1851-Ekim 1852 yılları arasında beş defa maliye nazırlığı yapmış⁵, Yenikapı Mevlevihânesi civarındaki hususi türbesine gömülmüş ve Mevlevihâne'ye bir kütüphane yaptırıp kıymetli kitaplar vakfetmiş olan Mevlevî müntesibi⁶ Abdurrahman Nafiz Paşa, Sadullah Efendi için Şeyhülislam'dan ricada bulunmuş ve Sadullah Efendi de bunun üzerine imtihana havale edilmiştir. 29 Temmuz 1848'deki ikinci rüyasında ise Sadullah Efendi o zaman için mümkün olmayan, henüz icad edilmemiş bir şeyi, uçağı görmüştür. Ankara Kaleiçi Misafir Fakih mahallesindeki⁷ evinin yakınına, Akkule'ye inen bu 'vapurlar'ın bacasında 'aynı kuş resmi bir demir'in uçarak geldiğini ve bunların da vapurların yürüdüğüne delalet ettiğini, dumanlarının kızkardeşinin⁸

⁵ Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkanı ve Ricali : (1839-1922)*, İsis Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 52.

⁶ Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi: (1442-1930)*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu, Ankara 1978, s. 8.

⁷ Bk. Musa Çadırcı vd. (haz.), *1830 Sayımında Ankara*, Ankara Büyükşehir Belediyesi, Ankara 2000, s. 152.

⁸ Sadullah Efendi'nin kızkardeşinin ismi Necibe'dir ve 29 Recep 1255 (7 Ekim 1839)'de vefat etmiştir: Kandilli Rasathanesi Müzesi (KRM) Takvim (T) no: 215/7b: *Vefât-ı hemşirem Necibe kâdın rahmetullâhi 'aleyha Taceddinzâde Dergahı'nda Şeyh Şehabettin Efendi cenbinde defn olundu.* Sadullah Efendi'nin oğlu Pertev, halasının vefatı dolayısıyla *Oku bir fatiha ihlas ile olsun ec-*

evinin bulunduğu sokağa çöktüğünü aktarmıştır. Bu rüyası altı ay önceki ilk rüya ile paralel şekilde mansıb endişesi taşıdığını, bu yüzden Paşalardan ricada bulunduğunu aksettiren bir episodla sonlanmıştır: “Şa’bân’ın yigirmi sekizinci Cum’a ertesi gecesi rü’yâda bir bağçe ve birâz hevâtin görüb biriyle sohbet ettim uyandım sabah namazından sonra yine yatdım o de’fa dahi rü’yâmda garâibden olarak kendimi Ankara’da hânemde gördüm ki iki ‘aded ... vapur her gün Akkule nam mahalle gelür imiş ve yine gelirler ben dahi Akkule tarafına gitdim bizim konağın vâlâsındaki sokağa adamlar çıkar imiş onları gördüm konağımızın verâsındaki yokuş bir tozlu güzel yol olmuş ve ol vapurlar gelirler iken bakdım bizim kona(k) çatısından yukarıda vapurun birinin bacası üzerinde dört köşe temür/demir kuş gibi nesne ve birinin bacası üzerinde aynı kuş resmi bir demir uçarak gelirler gûyâ anlar vapurun yürüdüğüne ‘âlâmetler imiş vapurlar geldiler deyû onların taraflarına vardım hemşîremın kapusu tarafında olan sokağa dumanı çökmüş hattâ kömürün fenâ râyihası damağa gidib burnumu tutdum lâkin dumanda kesâfet yok vapurlar nerede kalmış deyû bakdım göremedim lakin ... tekerlerinin ..tutdum andan sonra kendimi bir vâsi’ avluda gördüm pâdişâh ebniyelerinden ve beş altı kademe bir ... çıktım ‘askere yeni bir kânûn açılmış ve müftü yâhûd kâdî nasb olunacak imiş bana sen tâlib ol paşalara ricâ eyle dediler ben dahi paşalar beni bilirler belki bu husûsu benim için yaptılar beni getirürler dedim böyle uyandım hayırdır inşallâh.”⁹ Sadullah Efendi ayrıca Ankara dışındayken zihnini meşgul eden bu konuyla ilgili “hâneme varmak ve vatanıma gitmek mukadder olur mu” diye sorarak zayıç de hazırlamıştır. Mesela 19 Cemâziyelevvel 1265 (12 Nisan 1849) Perşembe günü yukarıda bahsi geçen Nafiz Paşa’nın duthânesindeyken çıkarttığı zayıç, öncesinde gördüğü rüya ile beraber şu şekildedir: “Suâl-i fakîr der İslambul hâneme varmak mukadder olur mu vatanıma gider miyim? Âsîtâne’de Nafiz Paşa’nın duthânelerinde sâkin olduğum hengâmda Cum’a gicesi rü’yâmda elime bir avuç buğday dolduruldu ve bir bostan gördüm hâzırâtı gûyâ benim imiş icâre virmek üzere bir kimesne ile mukâvele ettim uyandım sabahleyin sâ’at on birde yeşil cebe/cübbe telebbüs ettim ba’dehu gâyet canım sıkılıb bilâ mûcib velâ sebep canım sıkılıb gâyet gamnâk olduğum halde Ankara’ya gitmek ve hâneme varmak mukadder olur mu deyû def’âaten suâl ettim bu tâli zuhur etti. ...sefer vakti olub vatanıma mu’azzez gitmek ve varub beytime mu’azzezen vâsıl olmak müyesser olur inşallâh te’âla Rabbim hayr ve saâdetle ve ikballe vâsıl eyleye âmin bi hürmeti seyidi’l murselîn.”¹⁰

ri/Oldı Firdöse revân ah Necibe Hatun diyerek tarih düşmüştür: Fuad Bayramoğlu, *Hacı Bayram Veli: Yaşamı, Soyu, Vakfı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983, c.1, 122.

⁹ KRMT: 240/13a.

¹⁰ Kandilli Rasathanesi Müzesi (KRM) Zayıç Mecmuası (ZM): 342/ 30b

A. Doğa Olayları

Ankara'nın neredeyse düzenli bir şekilde hava durumunu kaydeden Sadullah Efendi, yağmurun yağmasına özel önem vermektedir.¹¹ Şehrin iklimi karasal özellikler taşır. Buna göre yazlar sıcak ve kurak, kışlar ise normalin çok altında soğuk geçer. Gece ile gündüz arasındaki sıcaklık farkı her zaman için fazladır. Kış mevsimlerinde hava çoğunlukla bulutludur. Yağmurlar en çok nisan ve mayıs aylarında görülür, yetersizdir. Sadullah Efendi yağmur haricinde anormal hava koşullarından, özellikle de aşırı sıcak ve soğuklardan bahseder. Mesela 15 Cemâziyelevvel 1255 (27 Temmuz 1839) tarihinde görülen aşırı sıcak havadan *"bir mertebe sıcak oldu ki yüzün fevkinde harâret oldu, hatta komşumuz Mumcu Emin Ağa nakl etti ki hânemde pek serin olan mahalle mum ve yağ koydum eriyib katre katre damladı gördüm dedi ve kırk-elli senedir bu vakte gelinceye kadar böyle şiddet-i harâretten mumun ve yağın tebahhur ettiğini görmedim dedi."*¹² şeklinde bahsetmektedir. Yine 1241 senesi Şevval ayının ilk günlerinde (Mayıs 1826) Ankara ahalisi çekirge sürülerinden muzdarip olur. Ardarda iki gün boyunca Sadullah Efendi *"Nuri Paşa emredüb ahâli-i belde çekirge kırmağa sahralara ve tarlalara gittiler çekirgeleri kırdılar ama fâide etmedi. Ahâli-i belde çekirgenin def'i için Namazgah'a duâya çıktılar 'azîm cemiyet ile duâ olundu."*¹³ şeklinde notlar düşer. Bu çekirge sürüleriyle ilgili anekdotta ilginç olan bu notların hemen akabinde Sadullah Efendi'nin şehirdeki fahişelerin kaleye hapsedilmelerinden, sonrasında da şehirden sürülmelerinden bahsetmiş olmasıdır.¹⁴ Berber Bediri'nin Şam ile alakalı 1741-1762 yılları arasında geçen olayları kaydettiği günlüğünde de çok benzer bir şekilde, başlarına gelen çekirge felaketinden şehirde cereyan eden ahlaksızlıkları sorumlu tutma söz konusudur.¹⁵ Bunlara ilaveten Sadullah Efendi Ankara'da meydana gelen zelzeleleri ve yangınları da kaydetmiştir.¹⁶

¹¹ Sadullah Efendi Çankırı niyabetindeyken tanık olduğu büyük kuraklıkla alakalı 235 nolu takviminde detaylı bilgiler vermektedir. 19.yy'da Ankara'da vuku bulan kuraklıklar için Bk. Mehmet Yavuz Erler, *Ankara ve Konya Vilayetlerinde Kuraklık ve Kıtlik (1845 ve 1874 yılları)*, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış doktora tezi, Samsun 1997.

¹² KRMT: 215/6a.

¹³ KRMT: 186/2b.

¹⁴ KRMT: 186/2b,4b: *On nefer 'avret-i fâsıkâ kal'âya konuldu.* (4 Şevval 1241/12 Mayıs 1826); *Kal'âya konulân fevâhiş nefy oldulâr.* (12 Şevval 1241/20 Mayıs 1826); KRMT: 215/10b: *Fevâhişi habs ettürüb cümle malların mezâd edüb nefy olunacak iken akçeleri alumub kendiler âzâde olundu* (Şevval 1255/Aralık 1839).

¹⁵ Berber Bediri 1160 (1747) senesinde şöyle yazmıştır: "Bugünlerde çekirgeler arttı. Halka büyük hasar verdiler... bütün bu olanlar zinanun, fasıklığın, kibirin, pahalılığın ve belalı insanların artmasından kaynaklanıyordu... Büyük bir toplantı ve şiddetli ağlaşmalar oldu. Erkeklerin yaktıkları kandiller topluluğu aydınlatıyordu. Onlar da belanın kalkması ve çekirgelerin yok olması için dua ediyorlardı...Şöyle dua ediyorlardı: 'Ey her istediği şeyde dileği olan, habibin Mustafa'nın hakkı için memleketi feraha kavuştur.' Bu da fayda vermedi, nasıl versin ki, çoğu

B. İdareciler

Birkaç not dışında Ankara'ya ait mekanlardan hemen hemen hiç söz etmeyen Sadullah Efendi¹⁷, bunun yerine notları içerisinde yoğun bir şekilde tanıdıklarından bahseder. Paralel bir şekilde, şehrin idârî-siyâsî durumuyla ilgili bilgileri¹⁸ Sadullah Efendi'nin tanıdığı şahıslarla alakalı kaydettiği notlarından öğreniriz. Tanzimat'ın getirdiği değişikliklerin yoğun olarak hissedildiği şehirde "Redîf-i Mansûre Eyalet-i Ankara Müşirliği" adı altında Ankara, Kastamonu, Viranşehir, Çorum ve Çankırı sancakları birleştirilmiş ve 1252 (1836) senesinde bu müşirliğe de önce Mehmet İzzet Paşa atanmıştır.¹⁹ Kaynaklarda 1248 (1832) ile 1324 (1908) yılları arasında Ankara'da görev yapan valiler;

"1248/1832 -1255/1839 İzzet Mehmed Paşa

1254-1256 Davut Paşa

1256- 1257 Palaslı İsmail Paşa

1257-1259 Tayyar Paşa

insanlar yoldan çıktılar. Askerler fahişelerle, fasıklarla beraber sokaklarda ve caddelerde gece gündüz açıktan dolaşmaktadırlar. Bir tek kişi bunlar hakkında bir tek şey söylemiyor. Doğruyu tavsiye eden de kötülükleri yasaklayan da yok." *Berber Bediri'nin günlüğü: 1741-1762 Osmanlı Taşra Hayatına İlişkin Olaylar*, Şeyh Ahmed el- Bediri Hallak; nşr. Ahmet İzzet Abdülkerim; trc. Hasan Yüksel; münekkih Mehmet Said el-Kasımî. Akçağ Yayınları, Ankara 1995, s. 77-78.

¹⁶ KRMT: 208/12a: *Zelzele-i hafife şod.* (17 Şaban 1251/7 Aralık 1835); KRMT: 525/13a: *Zelzele-i hafife şod/gâyet hafî oldu.* (15 Zilhicce 1254/1 Mart 1839); KRMT: 215/9b: *Zelzele-i hafife olmuş işidmedik.* (14 Ramazan 1255/21 Kasım 1839); KRMT: 235/ 8a: *Zelzele şod.* (16 Şevval 1262/8 Ekim 1846); KRMT: 235/9b: *Zelzele-i hafife şod.* (10 Zilhicce 1262/30 Ekim 1846); KRMT: 251/5b: *Zelzele-i hafif şod iki dakika silkeledi.* (14 Zilkâde 1270/8 Ağustos 1854); KRMT: 251/ 5b: *Zelzele şod sabâhan.* (20 Zilkâde 1270/14 Ağustos 1854); *Def'aten zelzele şod.* (21 Zilkâde 1270/15 Ağustos 1854).

¹⁷ Sadullah Efendi'nin bahsettiği nadir mekanlar Taceddin Dergâhı, Ankara Paşa Sarayı ve Redif Kışlası'dır. Buna karşılık 1832 nüfus sayımına göre Kale İçi Misafir Fakih mahallesindeki kendi konağından çokca bahsetmesi dikkate değerdir. Evinin içerisinde kış veya yaz odasına taşınmaktan odaları tefriş ettirmeye, hamamına ve yaptırdığı çeşitli tamirata kadar her ayrıntıyı çıkarttığı zayıçeler doğrultusunda kaydetmiştir. Bazı örnekler için bk.: KRMT: 208/10a: *Bizim konağın yukarı divânhânesiyle aşağı kahve odasının sıvası tekmil olub sıvandı ve hamamımızın (...)ı ta'mîr ve tecdîd etdirdük tathîr olundu ta'mîr olunacak.* (24 Şaban 1251/15 Aralık 1834) *hamam ta'mîrine şürû' olundu.* 27 Şaban; *Hamamımız tamam ta'mîr olundu/ Aşağı divânhânenin üzeri açılıb ahur yapılmışa şürû' olundu* (29 Şaban 1251/20 Aralık 1835). KRMT: 571-10/9b: *Cedîd kış odasına nakl etdik Allah mübârek ede* (8 Ramazan 1253/6 Aralık 1837); 16a: *Ta'mîr şod be lutf-i Hak 53 Ramazan gurreesinde konağın aşağıda vâki' kış odaları ta'mîrine tarihdîr.* KRMT: 215/4a: *Mâbeyn odasına mak'ad ve yasadık biçildi ve tefriş olundu.. 7 arşun arşunu 17 gurus* (6 Rebülevvel 1255/ 20 Mayıs 1839).

¹⁸ 17. yüzyıl Ankarası'ndaki yönetim biçimleriyle karşılaştırma için Bk.: Hülya Taş, a.g.e.s. 80-105.

¹⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Darendeli Mehmet İzzet Paşa", *Belleten* 110, c. 28, (1964), s. 241.

- 1259- 1261 İsmet Paşa
 1261- 1263 Vasıf Paşa
 1263- 1264 Hasan Paşa
 1264- 1265 Kaymakam Şerif Bey
 1265- 1268 Giritli Mustafa Paşa
 1268- 1271 Kaymakam Sadri Bey

1273- 1275 Kaymakam Hakkı Bey²⁰ şeklinde yer alırken, Sadullah Efendi'nin kayıtlarında bu sıralama bazı farklılıklar göstermektedir. Sadullah Efendi'ye göre Davut Paşa 1255 senesinde on ay²¹, (Çerkes) Sadullah Paşa 1256'da yirmi beş gün²², Tayyar Paşa 11 Ramazan 1256'dan²³, İsmail Paşa'nun 27 Rebîülâhîr 1257'de Ankara'ya gelişine kadar²⁴, Rüstem Bekir Paşa²⁵ İsmet Paşa'nın 1259'da şehre girişine²⁶, Vasıf Paşa ise 20 Zilhicce 1260'dan 9 Safer 1264²⁷

²⁰ Suavi Aydın (vd.), s. 203. tablo X-1.

²¹ Zekeriya Kurşun, "Dâvud Paşa, Kölemen", *TDİA*, c.9, s. 38. KRMZM: 342/ 62b: *Dühûl-i Davud Paşa be-saray-ı Ankara* 20 Receb 1255 (29 Eylül 1839). *Elli altı senesi Rebiüssânî evâsıtında 'azl olub Cemâziyelülâ'nın on sekizinci Şembe günü Ankara'dan çıkub İslambul'a gitti on ay sekiz gün ikâmet etti ve yerine ..vâlisi Sadullah Paşa Ankara vâlisi nasb olunub gelinceye kadar onun yerine ferik Osman Paşa kaymakam oldu. Davud Paşa divân edüb fermanı kırâat olunub emr u nehye şuru ettiği tâlî'dir* (22 Receb 1255/ 1 Ekim 1839).

²² *Sicill- i Osmânî: Osmanlı Ünlüleri*, Mehmed Süreyya, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, c.5, s. 1429. *Dühûl-i Sadullah Paşa be-şehr-i bâbı Ankara* (9 Receb 1256/ 6 Eylül 1840). *On bir gün müddet zuhûr eyledi akıl tevâz etmez zira on bir günde vâli 'azl olunmaz vukû'u yokdur görelim ne güne olur 'ilm-i nücûmla 'amel olunmaz deyu itimad etmedim idi Şa 'bân'ın beşinci günü 'azli zuhûr eyledi yigirmi beş gün mutasarrıf oldu bu müddet dahi nev 'an isâbet eyledi. Reften-i Sadullah Paşa be-İstanbul* (5 Şaban 1256/2 Ekim 1840). *Şaban'ın beşinci günü 'azl olub İslambul'a gitti yerine muhasıl Zühdi Mustafa Efendi'yi kaymakam etti buyruldu verdi yigirmi beş gün mutasarrıf oldu.*

²³ KRMZM: 342/66a: *Dühûl-i Tayyar Paşa be-Ankara* (11 Ramazan 1256/ 7 Kasım 1840). *Şurû-ı Tayyar Paşa be-meclis.*

²⁴ Mehmed Süreyya, a.g.e. c.3, s. 830. KRMZM: 342/64b: *Dühûl-i müşir Palaslı İsmail Paşa be-Ankara* (27 Rebîülâhîr 1257/17 Haziran 1841). *Elli sekiz senesi Muharrem'inin on dördüncü Cum'a günü müşirlik fermanı gelüb Bolu sancağı tevcih olundu Muharrem'in yigirmi beşinci günü Ankara'dan hareket ve mansıbı Bolu'ya 'azîmet etmiştir sekiz mah yigirmi altı gün ikâmet-i mansıb ve mutasarrıf oldu. Kırâat-i ferman ve divân kerdin İsmail Paşa ve şuru' be-emr* (28 Rebîülâhîr 1257/18 Haziran 1841). *Bin iki yüz elli Zilka'de'sinin ikinci günü 'azl oldu haberiyle Ankara Rüstem Bekir Paşa'ya tevcih olundu İsmail Paşa dahiHarput'a vâli nasb şod.*

²⁵ Sadullah Efendi'nin Divan'ında Rüstem Bekir Paşa'nın feriklik rütbesi alması dolayısıyla hazırladığı otuz üç dizelik bir kaside mevcuttur. Söz konusu Divan'ın numaralandırması kötü vaziyette olduğundan- bir örnek hariç- elimizdeki CD kopyanın numaralarını kullanacağız. *Evrâk-ı Perişân Mecmû'a-ı Eş'âr*, Bayezit Devlet Kütüphanesi no.5749, CD no: 22748-9.

²⁶ KRMZM: 342/83a. *Suâl-i İsmet Paşa ez 'azl hod ve sefer hod* (17 Şaban 1260/ 31 Ağustos 1844). *Altmış senesi Zilhicce'sinde 'azl oldu suâl ile 'azlin mâbeyni üç buçuk aydır.* Sadullah Efendi ayrıca Divan'ına İsmet Paşa'nın Ankara valisi olması dolayısıyla yazdığı kasideyi de almıştır. *Birisi Ankara'dan çıktı dedi tarihin/ Geldi vâlimiz olub hazreti İsmet Paşa.* Sadullah Efendi bu düşürdüğü

tarihine kadar görev yapmışlardır. Son olarak Hasan Paşa 20 Rebülevvel 1264 tarihinde Vasıf Paşa'nın ardından Ankara'ya vali olarak gelmiştir²⁸. Tanzimat'ın ilanından önce adları geçen valiler ise Galib Mehmed Paşa'nın yanısıra²⁹ Nurullah Mehmed Paşa³⁰ ile Hüsrev Paşa'dır.³¹ Yine sancak veya eyaletlerdeki vergilerin tek bir çatı altında toplanmasını sağlamak ve Gülhâne Hatt-ı Hümayun'unda üzerinde önemle durulan iltizam sorununa çözüm getirmek amacıyla atanan muhassıllar da şehrin yeni yöneticileri arasındadır,³² bu meyanda muhassıl Zühdü Mustafa Efendi'nin adı, atandığı 1840 yılından itibaren Sadullah Efendi'nin notlarında sıklıkla geçer.³³ Zühdü Mustafa Efendi'nin Ankara'ya geliş tarihiyle ilgili hazırladığı yıldız haritasının başına düştüğü notta da Sadullah Efendi muhassıllık kurumuna şu sözlerle açıklık getirir: “*Elli altı senesinde icrâ olunmak üzere Tanzîmât-ı hayriye zuhûr edüb cemî memâlik u bilâda muhassıllar ta'yin ve meclisler vaz' olundu*”³⁴ Halil İnalçık'göre, idari teşkilatta yapılan ıslahat valilerin nüfuz ve yetkilerinin azaltılması amacını gütmektedir. “Bu maksatla valilere yalnız asayiş işleri bırakılmış, mali işler merkezden padişah

tarihin altına düzenlediği ebced hesabını; 600 İsmet, 304 Paşa, Ankara 356 : 1260 – 1: 1259 notuyla ilave etmiştir. Bk. 22748.

- ²⁷ KRMZM: 342/76b: *Dühûl-i Vasıf Paşa be-saray-ı Ankara ve ku'ûd-ı be-mesned* (20 Zilhicce 1260/31 Aralık 1844) *yeom-i isneyn*. KRMT: 236/11b: *Vasıf Paşa 'azl olub Balıkesir'e mansıb oldu* (9 Safer 1264/16 Ocak 1848).
- ²⁸ KRMT: 236/13a: *Mutasarrıf-ı Ankara Hasan Paşa geliüb Ankara'ya dühûl etdi* (20 Rebüülâhîr 1264/25 Mart 1848).
- ²⁹ Galib Paşa daha çok Sadullah Efendi'nin Divan'ında yer almaktadır. Divan'ındaki şiirler CD no: 22726, 22729, 22730, 22732, 22743 ve 22739-40'da bulunmaktadır.
- ³⁰ Mehmed Süreyya, c.4, 1278; KRMZM: 342/54b: *Vusûl-i ferman-ı ebkâ-yı mansıb-ı Ankara be-dest-i Nurullah Paşa* (15 Şevval 1241/23 Mayıs 1826). *Kırk iki senesi Muharremü'l-harâmın on sekizinci Salı günü Merih sehm-ül 'azle bâliğ oluyor... ahkâm isâbet edüb kırk iki Muharrem'inin yigirmi ikinci günü 'azl oldu*.
- ³¹ Hüsrev Mehmet Paşa ile ilgili geniş bilgi için Bk. Yüksel Çelik, *Hüsrev Mehmet Paşa, Siyasi Hayatı ve Askeri Faaliyetleri (1756-1855)*, İÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul 2005; KRMT: 186/11b: *İzzet Paşa'dan sarfla Ankara Hüsrev Paşa'ya tevcih olunmuşdur. Buyrulduzu geldi* (11 Receb 1242/8 Şubat 1827); 12b: *Ankara Kapudân Hüsrev Paşa'ya tevcih olunmuş ve Ankara vâlisi İzzet Paşa kapudân Paşa olmuş olduğu mesmû' şod* (23 Receb 1242 /20 Şubat 1827).
- ³² Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1997, s. 211.
- ³³ KRMT: 240/8a, T.222/13a, T. 236/6a, T.240/11a. KRMZM: 64a: *Suâl-i muhassıl Mustafa Zühdü Efendi ez 'azl hod ve müddet-i mansıb* (26 Zilhicce 1256/17 Şubat 1841). *Elli yedi senesi Rebüülûlâ'sında* (Nisan-mayıs 1841) *sahib-i tâl' olan Zühre derece-i tâli'a geldikte 'azl oldu yerine Defterdar Mehmed Efendi defterdarlık ile geldi Ankara defterdarlık oldu muhassıllık lağv oldu*.
- ³⁴ KRMZM: 342/63a: *Âmeden-i muhassıl-ı Ankara Zühdü Mustafa Efendi* (13 Zilhicce 1255/17 Şubat 1840) *Muhassıllık fermanı mahkemede kırâat olunduğu tâli'dir* (16 Zilhicce 1255/20 Şubat 1840) *yeom-i isneyn/ Elli yedi Rebüülûlâ'sında 'azl oldu iki muhassıllık etti Ankara defterdarlık olub yerine Defterdar Mehmed Efendi geldi*.

tarafından muhassıl-ı emvâl adıyla tayin olunan geniş selahiyetli amirlerin eline verilmiş" tir.³⁵

Muhassıllık kurumu başarı gösteremediği gerekçesiyle kısa bir süre sonra kaldırılınca iltizam usulüne geri dönülür ama eyaletlerin mali işleriyle doğrudan valilerin ilgilenmesi uygun görülmediğinden bu görevler defterdara bırakılır. Ankara'ya tayin edilen Defterdar Mehmed Efendi³⁶ (1843'te azl), Abdülhalim Bey (1848'te nasb), Galip Efendi (1849'da azl) ile Cazim Efendi (1849'da nasb) de böylelikle Sadullah Efendi'nin notlarında yer almaktadırlar.³⁷ Yönetimde eyalet-sancak-kaza biçiminde yeni bir düzenlemeye gidildiğinde sancak yönetimi kaymakama, kaza yönetimi ise kaza müdürlerine verilmiştir. Kaymakamlar, Tanzimat öncesinde sancak yöneticisi olan mütesellimlerin görevlerini üstlenmişlerdir.³⁸ İsim olarak zaten var olan kaymakamlık, Tanzimat öncesinde vali ya da mutasarrıfların geçici bir süre yerlerine atadıkları kimsele-re verilen isimdi. 1842 senesinden itibaren kaymakamların görevleri, küçük meclis (1849 itibarıyla sancak meclisi) denilen ve eyalet meclisine benzeyen kurul yardımıyla sancağı yönetmekti. Kaymakamlar, valiye karşı sorumlu olmalarına rağmen vali tarafından görevden alınmamaktaydılar. "Maiyetlerinde mal müdürü, hakim, tahrirat baş katibi, Müslim ve gayri Müslim halkın temsilcilerinden oluşan sancak meclisleri vardı. Haftanın belirli günlerinde toplanan bu meclis, sancağın güvenlik, maliye, yönetim, eğitim- öğretim ve belediye gibi işleriyle ilgili çalışmalar yürütmekte ve bu konularda kaymakama yardımcı olmaktadır. Yine şeriatı doğrudan ilgilendirmeyen hukukî konular da meclisin

³⁵ Halil İnalçık, 'Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler', *Belleten* XXVIII, sayı 112 (1964), 623-90, s. 625.

³⁶ Defterdar Mehmed Efendi'nin Bolu'ya vezaretle tayini dolayısıyla Sadullah Efendi Mehmed Paşa'ya yirmi dört dizelik bir kaside sunmuş; sonuna da şu tarihi düşmüştür: *Çıktı bir mısra-ı zengin ile tarih-i latif/ sıklık u pâkıyla müşîr oldu Mehmed Paşa* (14 Muharrem 1258), *Evrâk-ı Perişân*, CD no: 22744.

³⁷ Bk. KRMT: 226/7a, 11a; T. 215/12b, 13a, T.222/6b. KRM ZM/67b: *Dühûl-i Defterdar Abdülhalim Galib Bey be-şehr-i Ankara ve ku'ûd-ı be-mesned* (20 Şaban 1263/2 Ağustos 1847): *Ankara defterdârı Hacı İzzet Efendi Şam-ı şerîfe defterdâr nasb olunub yerine Ankara defterdârı Abdülhalim Galib Bey Ankara'ya defterdâr nasb olunub işbu bin ikiyüz altmış üç senesi Şa'bân'ının yigirminci isneyn günü sâ'at ... garbî ile iki sâ'at on beş dakikada şehr-i Ankara'ya dâhil olmuştur. Defterdâr Gâlib Efendi merkûm işbu altmış dört senesi Ramazan'ında Ankara'dan 'azl olub çok hakâret olunmuş ve eşyasını satub gâyet mükedder ve mağmûm Ankara'dan hareket edüb altmış dört senesi Zilkâde'sinin yedinci Penşembe günü (6 Ekim 1848) gelüb İslambul'a dâhil oldu vakt-i dühûlu için zâyîçe yapulub İznikmid'e irsâl ettim.*

³⁸ Sadullah Efendi Tanzimat öncesi dönemde üç mütesellimin ismini vermiş, daha sonra mütesellim sözü notlarında hiç geçmemiştir. KRMZM: 342/55a: *Âmeden-i mütesellim Yahya Ağa* (27 Safer 1242/30 Eylül 1826). *Nallıhanlı Mehmed Ali Ağa mütesellim olub buyruldu su kırâat olundu* (27 Receb 1242/24 Şubat 1827). Vr.55b: *Kırâat-ı ferman-ı mütesellim-i Ankara Mesud Ağa...be-emr-i mahkeme* (10 Receb 1245/5 Ocak 1830).

yetki sınırı içerisindeydi. Meclisin baş edemeyeceği derecedeki büyük konular, eyalet meclisine havale edilmekteydi. Sancak meclisinin faaliyetlerini içeren tutanaklar her ay eyalet meclisine sunulmakta, maliyeyi ilgilendiren hususlar ise doğrudan maliye nezaretine bildirilmekteydi. Bunun dışında merkezi hükümetle olan bütün yazışmalar vali ve eyalet meclisi aracılığıyla yapılmaktaydı.³⁹ Maliyeyi ilgilendiren konular dışında kaymakam ve sancak meclisinin doğrudan İstanbul'la yazışmada bulunması münasip görülmemiş, bunlar eyalet meclisi veya valiler aracılığıyla görülsün istenmiştir.⁴⁰ Kaymakamın dışında sancak yönetiminde yer alan bir diğer önemli görevli de mal müdürüdür. Hazine gelirleriyle bütün vergilerin sancak meclisi denetim ve aracılığı ile toplanması ve gerekli harcamaların yapılmasından mal müdürleri sorumluydu.⁴¹ Sadullah Efendi kısaca görevlerinden bahsettiğimiz kaymakam ve mal müdürlerinden de Ankara'ya atananları kaydetmiştir. İsimleri geçen Ankara kaymakamları Ataullah Bey, Ferik Mustafa Paşa, Sadri Bey ve Hakkı Beydir.⁴² Sadullah Efendi'nin bahsettiği mal müdürleri Halil Efendi ve Rüşdi Efendi'dir.⁴³

³⁹ Ali Akyıldız, 'Osmanlı Merkez ve Taşra Teşkilatlarının Yeniden Yapılanma Süreci (1836-1856)', *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, n. 3, TISAV, 2000, s. 87.

⁴⁰ Çadircı, a.g.e.s. 236-7.

⁴¹ Akyıldız, a.g.m.s. 88.

⁴² KRMT: 215/3b: *Tevcih-i kâ'immakâmlık be-Atâullah Bey* (4 Rebiülâhîr 1255/16 Haziran 1839); *Kâ'immakâm Atâullah Beyefendi şevketlü Sultan Abdülmecid Hân Efendimiz'in altmışlık bir sikke-i hasenesini ziyâret ettürüb bize verdi* (7 Cemâziyelevvel 1255/19 Temmuz 1839). Sadullah Efendi Mustafa Paşa'nın gelişini de zayıç mecmuasına kaydetmiştir: *İnce Bayrakdar oğlu yeğeni Mustafa Paşa Ankara'ya kâ'immakâm olub Ankara mutasarrıfı Vecihi Paşâzâde Kemal Paşa Yozgad'a 'azîmet edüb mîrimîrândan müşârîün ileyh Mustafa Paşa kâ'immakâmlığa gelüb Ankara'ya ve sarây-ı Ankara'ya dâhil ve mesned-i hükûmete ku'ûdu tâlî'idir* (27 Zilhicce 1268/11 Ekim 1852); Mustafa Paşa'nın görevden alınması sonrasında Sadri Bey Ankara kaymakamlığına getirilmiştir: KRMT: 251/1b; *Kâ'immakâm Mustafa Paşa Ankara'dan 'azl ve Hakkari'ye nasb olub gitdi* (7 Receb 1270/6 Nisan 1854); *Kâ'immakâm Sadri Bey be-Ankara dühül kerde* (14 Receb 1270/13 Nisan 1854). Sadri Bey'in kaymakamlığı sırasında Sadullah Efendi'yle görüşmeleri ve sekiz ay sonunda azli Sadullah Efendi'nin takvimine şu şekilde yansımıştır: T.251/5b: *Kâ'immakâm beye ziyârete vardım 'inâyet ve ihsân gördüm vergüye olan deynim edâ ettim* (05 Zilkâde 1270/29 Temmuz 1854). KRMT: 251/9b: *Ankara kâ'immakâmı Sadri Bey 'azl olmuş haberi mesmû' oldu* (16 Rebiülevvel 1270/17 Aralık 1854); *Ankara kâ'immakâmı Sadri Bey olmuş emirname geldi* (22 Rebiülevvel 1270/23 Aralık 1854); T.251/11a: *Kâ'immakâm Sadri Bey gitdi* (10 Rebiülâhîr 1270/10 Ocak 1854). Sadri Bey'in göreve başlama tarihi ise zayıç mecmuasında şu şekilde yer almıştır: KRMZM: 342/ 72a: *Dühül-i kâ'immakâm-ı Ankara Sadri Bey be-sarây-ı Ankara* (14 Receb 1270/13 Nisan 1854). Sadri Bey'den sonra ise Hakkı Bey kaymakam olarak Ankara'ya atanmıştır: T.251/11b: *Kâ'immakâm Hakkı Efendi dühül şod* (6 Cemâziyelevvel 1270/5 Şubat 1854).

⁴³ KRMZM: 342/91a: *Ankara'da mal müdürü olan Rüşdi Efendi'nin mansıbdan ve hâla bulunduğu müdürlük mansıplarının müddetinden suâli zayıçesidir. Suâl-i müdir-i maliye-i Ankara Rüşdi Efendi ez müddet ve mansıb* (8 Cemâziyelevvel 1260/26 Mayıs 1844). *Altmış bir senesi Muharrem'inde Halil defterdarı oldu.*

Bunların dışında Sadullah Efendi, üzerinde tartışmaların olduğu ayanlar hakkında az da olsa bazı bilgiler verir.⁴⁴ İlk defa 1241-2 (1826-7) tarihli takviminde ayan Esad Efendi'nin adı geçer. Daha sonra 1251-2 (1836-7) senelerini içeren 208 nolu takvimde 1252 Receb'inden 1253 Muharremi'ne kadar altı aylık nezaret maaşının bir kısmı olan beş yüz kuruşu ayan efendi hazretlerinden aldığı kaydeder. Aynı takvimde yine isim vermeden ayanın biraderi Hacı Molla'nın ihtisab olduğunu yazar.⁴⁵ 1255-56 (1839-40) tarihli 215 nolu takvimde üç farklı ayan ismi geçer. Ayan Lütfullah Efendi'nin ani ölümü, sabık ayan Kapıcıbaşı Tahir Efendi'nin İstanbul'a gitmesi ve gelmesi, Mimarzâde⁴⁶ Nakib Hüseyin Efendi'nin ayaniyet buyrulduğunun gelmesi ve okunması Sadullah Efendi tarafından kaydedilmiştir.⁴⁷ Zayiçe Mecmuası'nda ise daha fazla malumat bulmak mümkündür. Buna göre, Salahaddin Efendi⁴⁸ iki ay üç gün ayanlık yapmış; Sadullah Efendi, Salahaddin Efendi'den sonra ayan olan Lütfullah Efendi'nin⁴⁹ dört seneyi aşan bu görevi esnasında çok mal edindiğinden Zayiçe Mecmuası'nın 58.sayfasının ön yüzünde “*Allahümme ehfaznâ min külli sû'i 1255 senesi Safer'inin on birinci Pençsenbe gecesı sâ'at tahminiyle sâ'at iki bucukta vefât etmiş rahmetullâhi 'aleyhi ayâniyet zâyîçesinde kırk dokuz şehr müddet istihrâc olunmuştu kırk beş şehr ve çend eyyâm ayâniyet etmiştir bunun gibi nâfiz olmuş ve cem'-i mâl etmiş kimesne görülmedi terekesi tahrîrinde yedi bin kese akçelik malı tahrîr olundu nukûdu kezâlik*” diyerek bahsetmiştir. Bu göreve Lütfullah Efendi'den sonra ata-

⁴⁴ Ayanlık müessesesi hakkında kapsamlı bilgi ve tartışmalar için Bk.: Canay Şahin, *The Rise and fall of an Ayan family in eighteenth century Anatolia: The Caniklizades (1737-1808)*, Bilkent Üniversitesi İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara 2003, s. 23-38.

⁴⁵ KRMT: 208/8a: İhtisab Mehmed Ağa 'azl yerine ayân efendinin birâderi Hacı Molla ihtisab oldu (1 Receb 1251/23 Ekim 1835).

⁴⁶ Mimarzâdelerin Müderriszâdelerle birlikte 18. yy'da Ankara'da ayanlık yarışında bulunmuş oldukları bilinmektedir. Bk. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994. Sadullah Efendi'nin Fuad Bayramoğlu tarafından yayınlanan şeceresinde ayan olan Müderriszâdelere rastlanılmamaktadır.

⁴⁷ KRMT: 215/2b: *Ayân Lütfullah Efendi füc'eten vefât etmiştir* (12 Safer 1255/27 Nisan 1839), *Mimarzâde nakib Hüseyin Efendi ayân oldu ayâniyet buyruldu su kirâ at şod* (14 Safer 1255/29 Nisan 1839); 8a: *Tiftik ve ipekliden ihtisâba alınmak bâbında emr sudûr edüb esnâf a'yân Hüseyin Efendi'den taleb o dahi İzzet Paşa kethüdâsından taleb edüb makale-i 'azîme oldu* (08 Receb 1255/17 Eylül 1839); 8b: *Hüseyin Efendi 'azl olunub yerine Tahir Efendi ayân olub hil'at giymiştir* (11 Şaban 1255/ 20 Ekim 1839); *Ayâniyet buyruldu su kirâat ve emr-i nehye şurû'* (12 Şaban 1255/ 21 Ekim 1839).

⁴⁸ KRMZM: 342/57b: *Ayân-ı belde-i Ankara şoden-i Salahaddin Efendi 1251 Rebîülâhîr kirâat-ı ayâniyet yeom-i isneyn/ İki ay üç gün müddet olmak iktiza eder bu müddet isabet etti* (Ağustos 1835).

⁴⁹ KRMZM: 342/58a: *Salahaddin Efendi 'azl olub yerine Arif Efendizâde Lütfullah Efendi ayân olub kirâat-ı buyrulduyu ayâniyet yeom-i isneyn* (12 Cemâziyelülâ 1251/5 Eylül 1835); *Bir mertebe nâfiz oldu ki anın gibi ehli nüfûz ayân görülmemiştir ve bir mertebe mal cem' etti ki misli bir ayânda görülmemiştir/ Vakt-i vefât-ı merkûm Lutfullah Efendi bu tâli'i vakt ve sâ'at tahmînidir leyle-i Penşembe* (11 Safer 1255/ 26 Nisan 1839).

nan Hüseyin Efendi⁵⁰ yaklaşık altı ay kadar ayan olarak kalabilmiş, sonrasında Davud Paşa tarafından azl edilmiştir. Hüseyin Efendi'den boşalan yere ise yine Davud Paşa tarafından Tahir Efendi getirilmiş⁵¹ ve İstanbul'a giden Tahir Efendi Tanzimat ilan edilince Ankara dönüşünde kendisini görevden alınmış bulmuştur. Veli Aydın tarafından yayımlanan Bursa'da 1824-25 yılları arasında bir sene ayanlık yapmış Ahmet Ağa'nın muhasebe defterinde geçen harcamalar arasında vilayette çeşitli görevlilere ödenen maaşlar da vardır. Bunlardan ilk sırayı yıllık 12000 kuruş ile belde ayanı, 9166 kuruş ile Bursa şehir kethüdası⁵² ve 3000 kuruş ile sandık emininin maaşı izlemektedir. Sadullah Efendi'nin 1837-38 tarihlerindeki notunda altı aylık maaş olarak 2000 kuruş aldığı yazılıdır. Bu durumda senelik 4000 kuruş almış olmalıdır. Yine meblağ belirtmese de 1254 senesiyle alakalı bir hesap notunda "*ayân efendi teslîmi*" -ki söz konusu kişi Salahaddin Efendi olmalıdır- ifadesi geçer. Yine bu bilgiler de Aydın'ın verdiği bilgilerle paralellik arz etmektedir.⁵³

Naib olarak gittiği kazaların müdürlerinden tuttuğu takvimlerde çokça bahseden Sadullah Efendi, yukarıda belirttiğimiz üzere Tanzimat'ın getirdiği yeni kurumlarda da görev yapmış bir kişidir. Bu özelliğiyle de Ankara, uzun zaman boyunca maişetini temin ettiği yerdir aynı zamanda. Mesela kısa süreliğine de olsa, yukarıda değindiğimiz muhassıllık meclisi olarak kurulan ve 1842 senesinde bu kurumun kaldırılmasıyla memleket meclisi adı altında 1849 tari-

⁵⁰ KRMZM: 342/59b: *Hüseyin Efendi ayân olub ayâniyet buyrulduhu mahkemede kırâat olunduğu talidir./Ba'de vefât-ı Lütfullah ayân-ı Ankara şoden Hüseyin Efendi 13 Safer 1255/ Mûmâ ileyh elli beş senesi Şa'bân'ın on ikinci Pazar günü 'azl olunub yerine Tahir Efendi ayân oldu beş mah yirmi altı gün ayânlık etti / İzzet Paşa kethüdası Salih Ağa ayân Hüseyin Efendi'ye ihtisablık buyrulduhu verdikde bu talî oldu (19 Safer 1255/4 Mayıs 1839).*

⁵¹ KRMZM: 342/60a: *Davud Paşa Hüseyin Efendi'yi ayânlıktan 'azl edüb yerine Tahir Efendi'yi ayân nasb etmiştir mahkemede merkûm Tahir Efendi'ye ayâniyet buyrulduhu kırâat olunduğunu talî idir. Ayân şoden-i Tahir Efendi (13 Şaban 1255/22 Ekim 1839) Elli beş senesi Zilhicce'nin on yedinci Cum'a günü İslambul'a gidüb ve Tanzîmât-ı hayriye zuhûr idüb ma'zûl oldu ve İslambul'dan geldikde kendini ma'zûl buldu merkûm çok zahmet çekti âkibet elli sekiz ve dokuzda Harbut'ta fevt oldu/Reften-i ayân Tahir Efendi be-İslambul (17 Zilhicce 1255/ 21 Şubat 1840)/ Mûmâ ileyh Âsitane'de kapucubaşı olub elli altı senesi Rebûlâhîr'inin yigirmi üçüncü günü âhir erbaa olarak Çarşamba günü geldi kendüyü ma'zûl buldu meclise dâhil olmak istedi olamadı yüz yigirmi beş gün yani dört ay beş gün müddet-i sefer olmuş oldu.*

⁵² Sadullah Efendi'nin isim vererek bahsettiği kethüdalardan birisinin ismi Mir Melik Paşâzâde Kudûri Bey'dir ki sadece 'vezir kethüdası' olarak belirtilmiştir. Diğeri İzzet Paşa'nın kethüdası Salih Ağa'dır. Sadullah Efendi'nin isim vermeden bahsettiği kethüda ise müftünün evini satın alması dolayısıyla söz konusu edilmiştir: KRMT: 525/8a: *Müftü mollanın konağını kethüda bey alub...*(14 Cemâziyelâhîr 1254/4 Eylül 1838); 9b: *Nakl-i kethüda bey be-hâne-i cedîd.* (9 Şaban 1254/28 Ekim 1838).

⁵³ Hacı Veli Aydın, 'Osmanlı Devletinde Ayânlık Üzerine Bir Belge: Ahmet Ağanın Bir Yıllık Muhasebesi (1824-1825)', *Ankara Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 32 (2002), s. 47-93.

hine kadar çalışmalarını sürdüren, 15 Ocak 1849'ta yayımlanan yeni bir talimatname ile de eyalet meclisi (büyük meclis) adını alan kurumda⁵⁴, 1840-1841 tarihlerinde görev yapmıştır. Halil İnalçık'a göre, Tanzimat'ın getirdiği meclislerin eskisinden farkı, başkanlığın kadılarından yani ulemadan alınıp valiye, muhassıla veya kaza müdürüne, yani idare adamlarına verilmesi ve gayri Müslim tebaanın dini reisleri ve kocabaşları⁵⁵ vasıtasıyla idarede söz sahibi olmalarıdır.⁵⁶ Bu göreviyle alakalı olarak bir zayıççe çıkartan Sadullah Efendi şöyle der: *"Tanzîmât-ı hayriye zuhûrunda âzâ-yı meclis olmak için kur'a olundukta ibtidâ bu fakîre ba'dehu Hüseyin Efendi'ye ba'dehu Dizdar Ağa'ya ba'dehu Behçet Efendi'ye kur'a zuhûr edüb âzâ-yı meclis ta'yîn olunduğumuzun tâli-i zâyîçesidir."*⁵⁷ Daha sonra bu kurumdan kendi rızasıyla Beypazarı naibi olmak için istifa ettiğini yazan Sadullah Efendi'nin belli bir miktar maaş da aldığı anlaşılmaktadır.⁵⁸ Yukarıda aktarıldığı üzere 1842 tarihinde muhassılık kurumunun kaldırılmasıyla bu meclislerin de memleket meclisi olarak el değiştirmelerinden Sadullah Efendi dolayılı olarak *"âzâların hepsi 'azl olundu"* sözleriyle bahseder.⁵⁹ Bundan başka Sadullah Efendi'yi Tanzimat'ın getirdiği en büyük değişikliklerden biri olan

⁵⁴ Bütün bu süreçlere sosyolojik açıdan bakan Yonca Köksal'a göre "Bu meclisler bir taraftan reformların uygulanışında merkezî otoriteyi temsil etmekteydi. Diğer taraftan, yerel nüfuz sahiplerine idari mekanizmada yer veriyordu. Nüfuzlu kişileri meclise alarak merkezî devlet yerel güçlerle tarihi bir uzlaşma yapmıştı: bu sayede İstanbul otoritesini pekiştirirken yerel nüfuz sahipleri de önemli bir nüfuz ve iktidar kazanıyordu. Yerel elit söz konusu meclislere ağırlığını koymuştu. Hem seçimle meclise girmişlerdi hem de bürokrasiye atandıkları için meclislerin doğal üyeleri olmuşlardı. Söz konusu süreçte üçüncü mekanizma enformel ilişki ağlarının kullanılmasındı. Karar verme süreçlerinde merkez ve taşra arasındaki patronaj ilişkileri çeşitli şekillerde kendini gösteriyordu. Bu ilişkiler birçok farklı şekilde etkili olabilir. Örneğin, taşradaki eşraf ve ayanın meclislere seçimi veya bürokratik kadrolara atanmalarının nedeni hem yerel dinamikleri çok iyi bilmeleri ve hem de merkezle kurdukları patronaj ilişkileridir... Bürokratik yönetimin patronaj ilişkileriyle iç içe geçmesi devletin merkezileşme sürecini de etkilemiştir. Tanzimat döneminde yeni devlet kurumları oluşturulurken aynı görevi gören eski kurumlar ortadan kaldırılmamış, yeni ve eski kurumlar bir süre bir arada çalışmış, zaman içerisinde eski gelenek ve yönetim biçimleri tasfiye olmuştur. Bu nedenle aynı görevleri yürüten birbirine paralel kurumların devlet yapısında bulunması 19. yy Osmanlı idari yapısının çarpıcı bir özelliğidir", s. 245. Yine, "yerel düzeyde en etkili yönetim devlet memurları ve yerel nüfuz sahiplerinin kendi aralarında anlaşmaları ile sağlanmıştır. Devlet memurları ve yerel nüfuz sahipleri kendi ortak çıkarlarında anlaşmaya vardıklarında ve bu çıkarlar da merkezî devletin politikalarıyla örtüştüğünde reformların uygulanması ve merkezileşme başarıya ulaşmıştır", s. 246. 'Tanzimat'ta Bulgaristan: Osmanlı'da Merkezî Devletin Oluşumu', *Toplum ve Bilim*, Kış 83, (1999-2000): 241-266.

⁵⁵ Notların bir yerinde KRMT: 525/12a: *Katolik kocabaşı İslâmbol'a gitdi* (20 Şevval 1255/27 Aralık 1840) şeklinde geçmektedir.

⁵⁶ İnalçık, a.g.m.s. 633.

⁵⁷ KRMZM: 539/8b.

⁵⁸ KRMZM: 539/8b: *Akibette hüsn-i rızâ ile meclisden istifâ eyledik Beypazarı niyâbetine nâil olduk. Âzâlık maaşının beratı elimize geldiği tali'idir* (20 Rebîülevvel 1256 /21 Mayıs 1840).

⁵⁹ KRMT: 222/ 11b: *"Ankara ehl-i meclisi cümleten 'azl olmuşlar."* (27 Zilhicce 1257/3 Şubat 1842)

nüfus sayımı işinde bizzat görev alırken görürüz. 10 Zilhicce 1250 (9 Nisan 1835) ile 1 Şaban 1257 (17 Eylül 1841) tarihleri arasında Ankara'nın nüfus nazırlığında bulunur. Ankara sicil defterlerindeki kayıtlarda Mutasarrıf Vezir Mehmed İzzet Paşa'nın tahrirati ile merkeze teklif edilen "ehliyet ve liyakata sahip emin ve mutemed" insan olarak karşımıza çıkan Sadullah Efendi ilk sene bu görevini maaşsız olarak yürütmüştür. Daha sonra herhangi bir gelir kaynağı olmadığı için "kayd-ı müzâyakaya" ducâr olan Sadullah Efendi'nin bu durumu Mehmed İzzet Paşa'nın dikkatini çekmiş ve bu başarılı nazıra beş yüz kuruş aylık maaş bağlanmıştır⁶⁰ ki bu da ayan bahsinde verdiğimiz bilgilerle uyum içerisindedir.

Bunlara ilaveten Sadullah Efendi Ankara'ya naib olarak atananları da kaydetmiştir. İlk olarak Nafi Efendi'nin istifa ederek naiblik görevinden ayrıldığını öğreniriz.⁶¹ Daha sonra Ankara naibi olarak Besim Efendi'nin ismi geçer.⁶² Sarıkadzâde Arif Efendi ise 6 Muharrem 1251 (4 Mayıs 1835) tarihinde Ankara'ya naib olarak gelmiştir.⁶³ Bir ay kadar sonra da Hacı Bayram Veli Şeyhi Muhlis Efendi ile birlikte Esad, Ömer ve Salahaddin Efendiler'e 'umûr u beldeye karışmamak' üzere ferman gelmiş ve akabinde Muhlis Efendi müftülükten azl edilerek yerine Karabigari Hacı Yusuf Agah Efendi Ankara'ya müftü olarak atanmıştır.⁶⁴ Ankara'ya naib olarak gelen Arif Efendi tam bir sene sonra 1 Safer 1253'te (7 Mayıs 1837) azl edildikten sonra İstanbul'a dönmüştür.⁶⁵ Bu tarihten yaklaşık iki sene kadar sonra ise Sadullah Efendi şu şekilde not düşmüştür: "İsneyn günü nâib-i sâbık İbrahim Edhem Efendi bi'l-istifâ 'azl olub Âsitâne'ye gitti mûmâ ileyh Ankara'da iken kendi tahrîri ve Paşanın iltimâsıyla Kudüs-i şerif mevleviyeti tevcih olundu" (20 Zilhicce 1254/6 Mart 1839). Birkaç gün sonra ise "Dühûl-i nâib-i Ankara Sadeddin Efendi" diyerek yeni naibin Ankara'ya gelişini

⁶⁰ Rifat Özdemir, *19.yy'ın ilk Yarısında Ankara*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987, s. 164. KRKMZM: 539/7b, 8b: *Ankara'da defter-i nüfus nâzırı olduğumuzun fermanı bize geldiği tali'idir* (21 Zilhicce 1250 /21 Mart 1835); *Residen-i ferman be destim* (10 Zilhicce 1250 /10 Mart 1835); KRMT: 222/ 7b: *Defter-i nüfus nezaretinden istifa ettim.* (1 Şaban 1257 /17 Eylül 1841).

⁶¹ KRMT: 208/ 2a. (28 Zilhicce 1251/15 Nisan 1836)

⁶² KRKMZM: 342/56a: *Ku'ûd-ı nâib-i Ankara Besim Efendi be-mahkeme* (9 Rebiülâhîr 1242/9 Kasım 1826).

⁶³ KRMT: 208/3a: *Ankara'ya nâib olan Sarıkadzâde Ârif Efendi geliüb Ankara'ya dâhil oldu* (6 Muharrem 1252/23 Nisan 1836).

⁶⁴ KRMT: 208/4a. Ankara'da müftülük yapanlardan Sadullah Efendi'nin ismini verdikleri Kadıncızzâde Mehmed Efendi ve Taceddinzâde Dergâhı postnişini Şeyh Osman Vâfi Efendi'dir. Sadullah Efendi, Mehmed Efendi'nin 1253 (1837/8)'deki vefatına düştüğü tarihte mezkur kişinin Ankara'da iki defa müftülük yaptığından bahsetmiştir: CD no: 22741. Osman Vâfi Efendi'nin 1258 Safer ayında (Mart 1842) müftü olarak atanmasına da tarih düşmüş, Osman Vâfi Efendi'yi zahir ve batın bilgilerine sahip fazıl bir zat olarak övmüştür: CD no: 22745.

⁶⁵ KRMT: 571-10, 2b.

haber vermiştir.⁶⁶ Sadeddin Efendi'den sonra ise Aziz Efendi Ankara'ya naib olarak atananlar arasında geçmektedir.⁶⁷ Aziz Efendi'yle ilgili kayıta ilginç olan, Aziz Efendi'nin meclis üyelerinin şikayeti üzerine görevinden azl edilmiş olmasıdır. Yerine atanan Hakim Hamid Beyefendi ise bir sene Ankara'da kaldıktan sonra, kendi istifasıyla görevinden ayrılmıştır.⁶⁸ Sadullah Efendi'nin naiblerden bazen kadı bazen de hakim olarak bahsetmesi dikkat çeken bir husustur.

Ankara ismiyle özdeşleşmiş Hacı Bayram Veli, dolaylı olarak Sadullah Efendi'nin notlarında da kendine yer bulur. Kendisi de Müderriszâdeler⁶⁹ koldan gelen Sadullah Efendi, çağdaşı olan Bayramiyye şeyhlerinden sıklıkla söz eder. Hakkında kayıt düştüğü ilk şeyh, aşağıda göreceğimiz üzere kardeşi Vahid Efendi'nin mahkemelik olduğu Şeyh Mehmed Said Baba'dır. 4 Rebülevvel 1217 (5 Temmuz 1802) tarihinde ilk kez şeyh olmuş, ancak sülâlenin tâlî kollarındaki akrabalarla uzun süren çekişme bu defa amcası Halil Baba'nın oğlu Kasım Baba ile sürmüş ve şeyhlik ikisi arasında bir kaç kere el değiştirmiştir. İşte bu aynı zamanda hanımının ağabeyi de olan Mehmed Said Baba için Sadullah Efendi müftülük taleb etmiş ve Said Baba da onu Ankara'ya müftü olarak atanmıştır⁷⁰. Said Baba'nın kızı Adile Hanım'ın Gani Molla ile sözlenmesini 1255 senesinde "*Şeyhin kerîmesi Adile'yi Gani Molla'ya namzed eylemişler*" sözleriyle bildiren Sadullah Efendi'nin bu haberi şeyhin ölümünden on iki sene sonra vermiş olması dikkate değerdir. Aynı Adile'nin üç sene sonra vefatını da şu şekilde not etmiştir: "*Gani Molla'nın haremi Şeyh Said Baba'nın kerîmesi*

⁶⁶ KRMT: 525/14a, 14b. (1 Muharrem 1255/17 Mart 1839)

⁶⁷ KRMZM: 342/66b: *Dühûl-i nâib-i Ankara Aziz Efendi* (12 Muharrem 1256/15 Mart 1840) *Mülâkat-ı meclis be-hâkim Aziz Efendi* 12 M 1256. *Dokuz mâh yigirmi gün hükümet eyledi. 1256 Zilkâdenin on beşinci günü (7 Ocak 1841)'azli mektubu zuhûr etti ... ile dokuz ay yigirmi dört gün hükümet eyledi kalkdı gitti ehl-i meclis kâdı-yı mezbûrdan şikâyet yazub mazbata etmişler Zeneb tâlî'de olmak bu oldu ve 'azlınden hayli şamatât oldu.*

⁶⁸ KRMZM: 342/66b: *Dühûl-i Hâkim Sıdkzâde Hamid Beyefendi* (13 Zilhicce 1256/6 Şubat 1841). *Elli yedi senesi Zihicce'sinde 'azl oldu bir sene hükümet eyledi ama istifa ile 'azl oldu.*

⁶⁹ Müderriszâdeler, Hacı Bayram'ın torunu Şeyh Edhem Baba'nın (ö. 941/1534-35) oğullarından Şeyh Tayyib Baba I'den süren anakoldan (familia regrette) değil de Edhem Baba'nın diğer oğlu Şeyh Halil Baba'dan gelen II.Kol'da yer alsalar da Hacı Bayram Veli evladında olarak biliniyorlar. Şeyh Halil Baba'dan devam eden kolda Şeyh İnayetullah II Baba'nın kızı olarak 17.yy'da yaşayan Sâime Hatun Müderriszâde Ahmed b. Abdurrahman b. Mehmed ile evlenince oğulları Şeyhî (ya da Şeyh) Mustafa Efendi'den Tâlî VIII. ve Mehmed Emin Efendi'den de Tâlî IX. kollar sürmüş, bu kollara tümünden Müderriszâdeler denmiştir. Bk. Bayramoğlu, a.g.e.c.1, s. 84.

⁷⁰ KRMT: 161/10b: *Dayım Tahir Efendi'ye mektub yazub Hacı Bayram Şeyhi Said Baba'ya müftülük taleb ettim* (28 Muharrem 1230/10 Ocak 1815); Vr.12a: *Said Baba müftü olmuştur mektubu yazılmıştır* (12 Rebülevvel 1230/22 Şubat 1815).

Adile'nin fevti haberi mesmû'umuz oldu".⁷¹ Sadullah Efendi, Adile'nin kız kardeşinin doğumunu da haber vermiştir⁷² ki bir sene sonrasında şeyh vefat etmiş, yerine oğlu Ahmed Muhlis Baba 17 Rebülevvel 1243 (9 Ekim 1827) de şeyh olarak atanmış ve bu görevinde ölümüne yani 1254 (1838) senesine kadar kalmıştır. Şeyh Muhlis Efendi'nin müftülüğü ile ilgili yukarıda bilgi vermiştik. Şeyh Ahmed Muhlis Baba'nın ölüm tarihini Sadullah Efendi şöyle verir: "*Yevm-i Sebt Hacı Bayram Velî şeyhi Şeyh Muhlis Efendi fevt olub oğlu meşihat olmağa gitti. Nuri Baba dahi meşihat için gitmiştir*".⁷³ Burada, Nuri Baba üzerinde ayrıca durulmalıdır. Şeyh Halil Baba'nın -ki kendisi Sadullah Efendi'nin kayınpederi Şeyh Tayyib Baba'nın kardeşidir- oğlu ve az önce Şeyh Mehmed Said Baba bahsinde gördüğümüz Şeyh Kasım Baba'nın da kardeşi olan Ahmed Nuri Baba, Fatin Tezkiresi'nde yer alan güçlü bir şairdir.⁷⁴ Sadullah Efendi'nin Nuri Baba'yla alakalı yukarıda verdiği bilgi, diğer kaynaklarda olmayan, Bayramilik açısından 'özel' bir bilgidir. Sadullah Efendi'nin *dahi* bağlacıyla cümleyi vurgulaması da ayrıca önemlidir; çünkü bu vurgu ancak, sülâleler arasındaki meşihat 'çekişmesi' ve Nuri Baba'nın soy bağlantısı bilinerek okunduğunda anlam kazanır. Sadullah Efendi, Ahmed Nuri Baba'yla ilgili olarak kaydettiği Muharrem 1255 (Mart 1839) tarihli ikinci notunda, daha önceden azl olunup İstanbul'a gitmesi hakkında yazdığı bir notta "*müderrişin-i kirâmdan Ankara nâibi devletlü*" şeklinde nitelendirdiği Nafi Efendi'den Nuri Baba vasıtasıyla mektup geldiğini, "*vürûd-ı mektub-i hazreti Nâfi Efendi be-vâsita-i Nuri Baba*"⁷⁵ sözleriyle anlatır. Sadullah

⁷¹ KRMT: 224/5a. (5 Cemâziyeâhîr 1258/13 Temmuz 1842)

⁷² KRMT: 186/9a: *Hacı Bayram Velî Şeyhi Said Baba'nın bir kerimesi tevellüd edüb ismini Zekiye tesmiye etmiştir* (25 Rebülevvel 1242/27 Ekim 1826).

⁷³ KRMT: 525/6b. (29 Rebülâhîr 1254/22 Temmuz 1838)

⁷⁴ Ahmed Nuri Baba'nın Divançesi'ni tab ettirmek isteyen torununun oğlu şair Halil Nihat Bayramoğlu, hazırladığı kitabın başında büyük dedesinden bahisle şu bilgileri vermiştir: "*Ankara'da defîn-i hâk-ı ıtrnâk Hacı Bayram-ı Velî-i Kudûse-sirrehü's-sâmi hazretlerinin evlâdından olup 1190 senesi Recebi'nin yedinci günü (22 Ağustos 1776) Ankara'da tevellüd etmiş ve 1263 senesi Safe-ri'nin 17 sinde (4 Şubat 1847) irtihâl-i dâr-ı bekâ eylemiştir. ...işbu Divançe'nin ihtiva ettiği eş'ar dahi mûmâileyhün eser-i himmetiyle şuradan buradan toplatılıp dest-i tahrîb-i zamandan kurtarılmıştır. Merhum-u müşarünileyhün daha birçok kıymetli eş'arı bulunduğu zamanına yetişenlerin ifâdât-ı sâriyesinden anlaşılmış ise de hayfa ki bütün yazdıkları değil bazı noksan olan gazellerinin tamamı ve hatta Kamusü'l Âlâmda münderic olan;*

Nûkhet-i zülfün dilârâ şemm eden şeydâlanur

Gam-ı Mecnun olsa âlem kâkiülün Leylâlanur

beytinin alt tarafı bile bulunamamıştır. Şeref-i tab' u neşri bendenize müyesser olan bu Divançe bir fânînin intişar-ı âsârı ve daha doğrusu beka-yı nâmı için tab ettirilmiştir ki kariînden sahibinin ruhuna Fatihâ ihdâsı rica olunur. Ankara, Halil Nihad". F.Bayramoğlu'nun verdiği bilgiye göre Halil Nihad bu şekilde önsözünü hazırladığı Divançe'yi bastıramamıştır. Ahmed Nuri Baba'nın Çerkeş'e giderek müridi olduğu Çerkeşî Mustafa Efendi Halvetiliğin bir kolu olan Şabaniyye'nin büyük şeyhlerinden biridir ve 1229 (1814) de Çerkeş'te vefat etmiştir. Bk. Bayramoğlu, c.1, s. 106-107.

⁷⁵ KRMT: 525/ 3a. (9 Muharrem 1255/4 Nisan 1838)

Efendi, daha sonra Ahmed Nuri Baba'nın vefat tarihini de mezar taşında yazılanla aynı olarak 17 Safer 1263 (4 Şubat 1847) şu sözlerle haber vermiştir: "*Leyle-i Çarşamba'da Nuri Baba vefat etmiştir. Rahmetullah-i 'aleyh. Yetmiş üç sene mu'ammer olmuştur*".⁷⁶ Bunlardan başka, 20 Cemâziyelâhir 1257 (8 Ağustos 1841) tarihli Divan'ına kaydettiği, "*Beni yakdın dilerim sen dahi sûzân olasin*" dizesiyle başlayan şiiriyle alakalı; "*bunlar Divan'a yazılacak değildir heman söylendi idi zira saçma kaba heyzândır Nuri Baba'nın iltimâsıyla söylendi*" şeklinde bir not düşmüştür.⁷⁷

Şeyh Ahmed Muhlis Baba'nın oğulları Şeyh Edhem Reşad ve Said Efendiler bu makama gelmiş diğer kişilerdendirler. Babalarının vefatından sonra şeyhliğin "iki nefer sabî oğullarına veyahud müstakillen büyük karındaşına" verilmesine dair Ankara müşiri İzzet Paşa'nın baş vurusu üzerine 9 Recep 1254 (27 Eylül 1838) tarihinde oğullarının her ikisine birden tevcihat yapılmıştır.⁷⁸ Sadullah Efendi aynı olayı üç defa şöyle anlatır: "*Ye'om-i isneyn Muhlis Efendi'nin oğulları Edhem Reşad ve Said Efendilerin meşihat haberi gelüb şeyhlik merkûmlara tevcih olunmuş sadria'zam mektubu geldi. 6 Cemâziyelâhir 1254 (26 Ağustos 1838); Hacı Bayram Veli Dergahı Şeyhi Reşad Efendi'nin meşihat beratı gelmiştir. Sem' olundu. 15 Şevval 1254 (31 Aralık 1838); Şeyh Reşad ve Said Efendiler tâc giyib postnişîn olur.*" 17 Şevval 1254 (02 Ocak 1839).⁷⁹ Sadullah Efendi'nin İstanbul'da olduğu 1264/5 senesinde Reşad Efendi İstanbul'a gelmiş ve Sadullah Efendi'yle görüşmüşlerdir.⁸⁰ Sadullah Efendi'nin iki kardeşten en son bahseddiği ölümünden bir sene önce 1270 (1854) senesindedir: "*Şeyh Reşad Baba nakîb Said Baba âzâ ta'yîn olub Seyyid Mehmed Efendi 'azl şod*".⁸¹

C. Olaylar

Ankara ile ilgili Sadullah Efendi'nin aktardığı bilgiler arasında karşılaştığı ilginç olaylar da vardır. Bunlardan ilki Ankara'ya yolu düşen cambazlarla alakalıdır. Sadullah Efendi cambazların gösterilerini şaşkınlıkla izlemiş, duyduklarını da kaydetmiştir.⁸² Yine bir defasında Ramazan ayında Ankara'da vuku bu-

⁷⁶ KRMT: 235/11b.

⁷⁷ *Evrâk-ı Perîşân*, CD no: 22692.

⁷⁸ Bayramoğlu, a.g.e.c.1, s. 93.

⁷⁹ KRMT: 525/7b; 11b.

⁸⁰ KRMT: 240/5b: *Bugün yalıdan İslambul'a geçdim Hacı Bayram Veli şeyhi Reşad Efendi İslambul'a geldi görüşdük* (19 Şaban 1264/21 Temmuz 1848). Reşad Efendi'nin Ankara'ya dönüşünü *Hacı Bayram Veli şeyhi Reşad Efendi Ankara'ya gitmiş* (9 Zilhicce 1264/7 Kasım 1848) sözüyle dile getirir.

⁸¹ KRMT: 251/1b. (10 Receb 1270/10 Nisan 1854)

⁸² KRMT: 208, 6a: *Onbeş kadar Arab taklabâz ve canbâz gelüb oynadılar zeminden pertâv edüb başı üzere takla kılarak üç re's esb üzerinden geçdi.* (1 Cemâziyelevvel 1251/25 Ağustos 1835), *Bâlâda muhar-*

lan hırsızlık olaylarını⁸³ anlatmış; Tanzimat Fermanı'nın Ankara'da karşılanışını "Adâlet zımmında hatt-ı hümayûn gelüb istikbâl olunub 'azîm cemiyetle sarayda kırâat olunub toplar endâht olundu" diyerek dile getirmiştir.⁸⁴

Sadullah Efendi'nin Ankara hakkında verdiği haberlerden dikkat çekenlerden birisi redif asker birlikleriyle ilgili olanlardır. Redif birliklerinin kuruluşu Tanzimatla birliktedir ve muvazzafların yanında yedek olarak sancaklarda bulundurulmuşlardır. 1257/1841 tarihli belgeye göre İstanbul ve taşrada toplam 123.479 asker bulunmakta; bunlardan doksan iki bininin muntazam birliklerden otuz bininin ise redif birliklerinden oluştuğunu öğreniriz.⁸⁵ Sadullah Efendi'nin kayıtlarında redif birliklerinin geliş ve gidişlerine⁸⁶ rastladığımız gibi haklarında daha ayrıntılı bilgi de buluruz. Mesela 2 Haziran 1838 tarihinde "isneyn günii 'asker nişan (v)urub Paşa Efendi ba'dehû vücûhla kışlaya gelünüb 'azîm ziyâfet etdiler gece kışlada mevlûd-i şerîf kırâat olundu 'askerin beherine on bir gurus 'atiyye ve sâir deroişâna ve fukarâya küllî 'atiyyât ihsân buyurdular notu yer alırken; beş ay sonra Kaldırımbaşî nâm mahalde Ankara ve Kangırı ve Çorum 'askerleri iki taraf olub atış ta'lîm etdiler Ankara 'askeri Çorum 'askerine gâlib oldu" ifadelerine yer verir.⁸⁷ Bir başka ilginç ayrıntı İzzet Paşa'ya bağlı olan birliklerin Davut Paşa Ankara müşiri olunca dağıtılmasıyla ilgilidir. Sadullah Efendi bu durumu şu sözlerle aktarır⁸⁸: "İzzet Paşa'nın atlı ve piyâde cümle 'askerine izin verilüb 'askeriden ihrâc etdiler beş seneden berû bu kadar zahmet ve mesârif bir günde hebâ oldu 17 Receb 1255 (26 Eylül 1839); Davud Paşa hazretleri divân edüb emr ve nehye şürû' edüb fermân kırâat olunub redif 'askerin cümle hânelerinde istirahatâta ve kâr-ı kesblerinde olmağa izn ve

rer Arab taklabâzlar birbiri üzerine sür'atle ân-ı vâhidde çıkararak minâre gibi oldulâr ba'dehu silâhlar atılırken takla atarak kurşunların arasından geçdiler böyle garîb şeyler görülmüş.

⁸³ KRMT: 571-10, 10a: İşbu Ramazan içinde bir.. hâne açılıb baz'zı eşya ve nukûd sirkat olunduğu mesmû' oldu amma sârik bulunmadı bir herif karyelerden koyun sirkat etdiği mesmû' oldu ol sârik bulunub terbiye olunduğu mesmû' şod (Ramazan 1252/ Aralık 1836-Ocak 1837).

⁸⁴ KRMT: 215/9b. (17 Ramazan 1255/ 4 Aralık 1839)

⁸⁵ Ahmet Uzun, "1257/1841 Tarihli Bir Belgeye Göre Osmanlı Devleti'nde Mevcut Olan Askeri Birlikler ve Bunlara Yapılan Harcamaların Türü ve Miktarı", C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi Aralık 2001 (cilt. 25, no.2), s. 238.

⁸⁶ KRMT: 571-10, 4b: Neferân-ı 'asker-i mansûre Ankara'dan matlûb Âsitâne'ye gîtdiler Allah selâmet vere. Binbaşîlar Âsitâne'ye gîtdiler. (5 Rebîülâhîr 1252/20 Temmuz 1836); KRMT: 215, 9a: Sûvâri-i 'asker-i mansûre gelüb Sivas'a gîtdiler. 22 Receb; KRMT: 215, Ankara 'askeri Haymâna'ya çıkmak için vakit ihtiyâr olundu. (20 Rebîülevvel 1255/3 Haziran 1840); KRMT: 222, 7b: 'asker-i redif-i Ankara İstanbul'a reftend. (3 Şaban 1257/19.09.1841); Topçu redifleri gîtdiler. 4 Şaban; KRMT: 224, 5b: Ankara redif 'askeri Âsitâne'ye murûr. (8 Receb 1258/15 Ağustos 1842); KRMT: 222, 6a: 'Asker-i redif cem' olub kışlaya girdiler. (25 Cemâziyelâhîr 1257/13 Ağustos 1841). KRMT: 249, 8b: Saffer'in dördüncü Sebt günü Ankara redif 'askerini Hacı Osman Efendi İstanbul'a götürdü. 1269 (16 Kasım 1852).

⁸⁷ KRMT: 215/4b, 9 Rebîülevvel 1255 (23 Mayıs 1839) ve 9b, 26 Şaban 1255 (4 Kasım 1839).

⁸⁸ Söz konusu notlar 215 no'lu takvimin sekizinci yaprağının ön yüzünde bulunmaktadır.

mâhiyeleri kat' olundu nevbet ve ta'lîm kalmadı beş senelik emek ve mesârif-i kesîre ve bu kadar zahmet hebâ oldu altı sâ'at on beş dakîkada fermân kırâat olundu" 20 Receb 1255 (29 Eylül 1839).⁸⁹ Fakat birkaç ay sonra Davut Paşa bu fikrinden vazgeçmiş olmalıdır ki Sadullah Efendi, "yevm-i Cum'a devletlû Paşa hazretleri redîf binbaşılara iltifât edüb asker ta'lîm etmeğe tembîh buyurmuşlar" demiş ve hemen akabinde de "asker-i redîf i'tibârdan sâkut olmuş iken yine i'tibâr olunub işbu yevm-i Seb't cem' olunub ta'lîm etdirdiler cümlesi de mahzûn olmuş iken mesrûr oldu beher nefere beş gurusu ve yüzbaşılara vesâ'ir zâbitlere otuz gurusu ihsân olmuşdur" şeklinde kaydetmiştir.⁹⁰ Yine 1254-55 (1838/39) senelerine ait takvimin başına Sadullah Efendi, "1254 ve 1255 senelerini hâvîdir. Bu sâlde kat'â harb u fiten olmayub sene safâ ve âsâyışle mürûr eyleyüb Ankara'da erzâkda bir mertebe kesret ve vefret olduğuna sinîn-i sâ'ire-i güzeşteden ziyâde olub her ne aransa bulunur idi. Muktezâ-yı vakte göre bahâlî idi ammâ her şey bulundu. 'Ale-l husûs Kangırı ve Çorum ve Viranşehir askerleri dahi bi'l-cümle Ankara'ya gelüb böyle kesret-i 'asâkirden nâşî erzâk killet üzere olmak mâ'mûl iken bihamdihî te'âlâ gâyet kesret-i erzâk oldu." şeklinde not etmiştir. Ayrıca Divan'ında Ankara Paşa Sarayı'nın tamiriyle alakalı düştüğü tarih de mevcuttur.⁹¹ Rifat Özdemir, Gurre-i Muharrem 1235 (Ekim 1819) tarihli bir Ankara sicilinde, Ankara ve Çankırı mutasarrıfı vezir Seyyid Mehmed Galib Paşa'nın Tûlice mahallesinde bulunan büyükçe bir sarayda ikamet ettiğinin kaydedildiğini haber vermektedir.⁹² Sadullah Efendi'nin tamirle alakalı düştüğü tarih 1234 olduğuna göre, Galib Paşa'nın oturmadan önce var olan harab haldeki konağı tamir ettirdiğini ve mutasarrıf sarayı olarak kullanmaya devam ettiğini tahmin edebiliriz.

SONUÇ

Ankara, Sadullah Efendi için doğup büyüdüğü, uzakta olduğu zamanlar özlediği, insanlarını tanıdığı, idaresine katıldığı, çeşitli olaylarına tanıklık ettiği

⁸⁹ Her ne kadar Ahmet Uzun söz konusu makalesinde William Hale'den yola çıkarak Asâkir-i Mansûre ordusuyla rediflerin aralarında profesyonellik açısından büyük fark olduğunu, redif birliklerinin 'modern silahlardan ve eğitilmiş subaylardan yoksun bulunduğunu' dile getirirse de Sadullah Efendi'nin kayıtlarından anladığımız kadarıyla özellikle topal lakaplı Darendeli İzzet Mehmed Paşa dönemindeki Ankara sancağı redif birlikleri muntazam talim ve atış yapan düzenli birliklerdir.

⁹⁰ KRMT: 215, 11a: 14 Şevval 1255/21 Aralık 1839 ve 11b.

⁹¹ *Evrâk-ı Perîşân*, 22736-7. *Binâ-yı dîn ü devlet hân Mahmûd-ı cihân-gîrin/Vezîr-i bî-nazîri hazreti Gâlib Sa'îd Paşa dizeleriyle başlar ve Bin iki yüz otuz dörtte idüb ced bî-bedel yaptı/Bu devlet-gâhu İshak cilve-i lutf-i Sa'îd Paşa diyerek hitama erer.*

⁹² Özdemir, a.g.e.s. 45. Özdemir aynı zamanda 13 Cemâziyelevvel 1239 tarihine gelindiği vakit Tûlice mahallesinde oturan Ümmühan Hanım binti el-Hac Halil Ağa isimli bir kadının el-Hac Abdi Paşa konağı adıyla bilinen büyükçe konağını 4000 kuruşa vilayet halkı için sattığını yazmaktadır. Böylece Ankara'nın sürekli bir hükümet dairesi olmuştur: Özdemir, a.g.e.s. 46.

'vatan'ı olmanın yanı sıra, malının mülkünün de olduğu yerdir. Vefatından yaklaşık iki hafta sonra tutulan terekesine baktığımızda karşımıza çıkan şehrin çeşitli yerlerindeki dükkanların çokluğu bunu gösterir. Hemen hepsi Ankara'nın ticari açıdan önemi haiz mahallelerinde olmak üzere otuz kadar dükkana sahiptir. Hangi tarihlerde ve niçin tükendiği üzerine tartışmaların olduğu, Osmanlı döneminde özellikle on altıncı yüzyılın sonlarında Ankara'yı uluslararası ticaret merkezlerinden biri yapan, yerli ve yabancı birçok tüccarı Ankara'ya çeken sof üretimi meselesi Sadullah Efendi'nin kayıtlarında *'tiftik ve ipekliden ihtisaba alınmak bâbında emr sudûr edüb'*⁹³ sözü dışında kendini göstermez. Fakat aşağıda görüleceği üzere Sadullah Efendi'nin tekstille alakalı dükkanları mevcuttur. Atpazarı'nda hanlar bölgesi de denilen Hisar'ın dış surunun önündeki düzlük alanda, Sadullah Efendi'nin bir kahvehanesi, iki tekneci, bir berber dükkanı, bir dükkan arsası toplam 22000 kuruşluk gayrimenkulü vardır. Ergenç, 16.yy sonu için Atpazarı'nda çoğunluğunu çerçilerin işgal ettiği dükkanların yer aldığını, burada hayvan alım-satımının da yapıldığını sicil kayıtlarında yer aldığını ifade etmektedir.⁹⁴ Ankara hanlarının birçoğunun ve Bedesten'in bu çevrede yer alması dolayısıyla Atpazarı, Ankara'nın en önemli sanat ve ticaret merkezi olmuştur. Atpazarı yakınındaki Abacılar Pazarı'nda, bir kahvehanesi ve 5500 kuruşluk aşçı dükkanı; Bedesten içindeki Havvaflar Çarşısı'nda iki kunduracı, bir havvaf, on bir terzi, bir çuha dükkanıyla 15500 kuruşluk mülkü mevcuttur. Bedesten, bugünkü Anadolu Medeniyetleri Müzesi-15.yüzyılda II. Mehmed'in veziri Mahmud Paşa tarafından yaptırılmıştır. Özel bekçiler tarafından korunan, bu sebeple emin bir yer olarak bilinip sadece yoğun bir ticaret merkezi olarak değil, aynı zamanda devlet görevlileri tarafından saklanması gereken eşyaların da konulduğu bir yer olan Bedesten'de, Özdemir'in terekelerden tespitine göre değişik malların yanında, ağırlığı bez satışının teşkil etmekteydi.⁹⁵ Bu bilgi, Sadullah Efendi'nin burada sahip olduğu dükkanların işlevleriyle paralellik gösterir. Bunların dışında Sadullah Efendi, bugünkü Samanpazarı'ndan Atpazarına çıkan cadde olan, Ergenç'in sicil kayıtlarından ekmeççi, nalband, bakkal dükkanlarının bulunduğu, her türlü esnafın toplandığı bir çarşı olduğunu söylediği Koyunpazarı'nda⁹⁶ 2500 kuruş değerinde nalbant dükkanı; Balıkpazarı'nda 3000 kuruş değerinde zeytinci dükkanı; Hisar Kapısı yakınında 3000 kuruşluk kahvehane; Tahtakale'de 4000 kuruşa kireçhane, 2500 kuruşa helvacı dükkanı; demirci ve çilingircilerin

⁹³ KRMT: 215/ 8a.

⁹⁴ Ergenç, a.g.e. s. 20.

⁹⁵ Özdemir, a.g.e. s. 26.

⁹⁶ Ergenç, a.g.e. s. 20.

bulunduğu Ulucalar Çarşısı'nda ise 1000 kuruşa tekneci dükkanlarının sahibi-
dir. Sadullah Efendi'nin gayrimenkulleri terekesine kaydedildiği şekliyle şöyledir⁹⁷:

Atpazarı nam mahalde kâin fevkânî kahvehane bab 1/ 7500; Mahall-i mezkûrada kâin tekneci dükkanı bab 1/ 2500; Mahall-i mezkûrada kâin berber dükkanı bab 1/ 2500; Mahall-i mezkûrada kâin tekneci dükkanı bab 1/ 4500; Mahall-i mezkûrada kâin tekneci dükkanı bab 1/ 4500; Abacılar çarşısı civarında kâin kahvehane bab 1/ 4000; Mahall-i mezkûrada han kurbünde kâin aşçı dükkanı bab 1/ 1500; Sûk-u haffafciyanda kâin haffaf dükkanı bab 1/ 2500; Mahall-i mezkûrada kâin bezzaz dükkanı bab 1/ 2500; Mahall-i mezkûrada çuha dükkanı bab 1/ 1500; Pirinç hanı civarında kâin çuha dükkanı bab 1/ 1500; Koyunpazarı'nda kâin çilingir dükkanı bab 1/ 2500; Balıkpazarı'nda kâin zeytinci dükkanı bab 1/ 3000; Hisarkapısı civarında kâin kahvehane bab 1/ 3000; Haffaflar civarında kâin terzi odalar bab 11/ 6000; Tahtakale civarında kâin kireçhane bab 1/ 4000; Mahall-i mezkûrada kâin helvacı dükkanı bab 1/ 2500; Sûk-u haffafciyanda kâin haffaf dükkanı bab 1/ 2000; Mahall-i mezkûrada kâin na'lçeci dükkanı bab 1/ 1000; Ulucalar çarşısında kâin na'lband dükkanı bab 1/ 1000; Mahall-i mezkûrada kâin tekneci dükkanı bab 1/ 1000; Atpazarı'nda börekçi dükkanına muttasıl dükkan arsası/ 500; Hisar kapusunda bir miktar arsa/ 100; Hisar derununda menzil/ 1000; Hâriciyelu ve dâhiliyelu konak dermahall-i mezbûra/ 27400. ©

⁹⁷ Ankara Şer'iyeye Sicil no:264, sayfa 21-25, 24.

KAYNAKLAR:

Arşiv:

Ankara Şer'iyeye Sicil no:264, sayfa 21-25

Kandilli Rasathanesi Müzesi Takvim no: 161

KRMT, 186

KRMT, 208

KRMT, 215

KRMT, 222

KRMT, 224

KRMT, 226

KRMT, 235

KRMT, 240

KRMT, 251

KRMT, 525

KRMT, 571-10

Kandilli Rasathanesi Müzesi Zayıf Mecmuası no: 342

KRMZM, 539

Genel Eserler:

Akyıldız, Ali. 'Osmanlı Merkez ve Taşra Teşkilatlarının Yeniden Yapılanma Süreci (1836-1856)', *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 3, (2000), s. 57-92.

Aydın, Hacı Veli. 'Osmanlı Devletinde Ayânlık Üzerine Bir Belge: Ahmet Ağanın Bir Yıllık Muhasebesi (1824-1825)', *Ankara Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 32 (2002), s. 47-93.

Aydın, Suavi (vd). *Küçük Asya'nın Bin Yüzü: Ankara*, Dost Kitabevi, Ankara 2005.

Bayramoğlu, Fuat. *Hacı Bayram Veli: Yaşamı, Soyu, Vakfı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1983.

Berber Bediri'nin Günlüğü : 1741-1762 Osmanlı Taşra Hayatına İlişkin Olaylar, Şeyh Ahmed el- Bediri Hallak ; nşr. Ahmet İzzet Abdülkerim ; trc. Hasan Yüksel ; münekkih Mehmet Said el-Kasımî. Akçağ Yayınları, Ankara 1995.

Çadircı, Musa (vd.). *1830 Sayımında Ankara*, Ankara Büyükşehir Belediyesi, Ankara 2000.

Çadircı, Musa. *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1997.

- Çelik, Yüksel. *Hüsrev Mehmet Paşa, Siyasi Hayatı ve Askeri Faaliyetleri (1756-1855)*, İÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul 2005.
- Davud Fatin Efendi, *Tezkire-i Hâtimetü'l-Eş'âr*, İstanbul: İstihkam Alayları Litoğrafya Destgahı, 1271/1870.
- Ergenç, Özer. *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı : XVI. yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı, Ankara 1995.
- Erler, Mehmet Yavuz. *Ankara ve Konya Vilayetlerinde Kuraklık ve Kıtlık (1845 ve 1874 yılları)*, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış doktora tezi, Samsun 1997.
- İnalçık, Halil. 'Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler', *Bellekten* 112 (1964), s. 623-90.
- Koç, Gülçin (Tunalı). "Osmanlı Siyaset Kültürünü Anlamada Kaynak Olarak İlm-i Nücûm: Sadullah el-Ankaravî", *TALİD* 3 (2004), 183-194.
- _____ "Sözüm bu iki gözüm el-vefa ve tam vefa: Müneccim Sadullah el-Ankaravî'nin Kaleminden 19.yüzyıl Ankarası'ndaki Hizmetkarlar", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 5, (Bahar 2007), s. 41-65.
- Köksal, Yonca. "Tanzimat'ta Bulgaristan: Osmanlı'da Merkezî Devletin Oluşumu", *Toplum ve Bilim*, Kış 83, (1999-2000), s. 241-266.
- Kuneralp, Sinan. *Son Dönem Osmanlı Erkanı ve Ricali : (1839-1922)*, İsis Yayıncılık, İstanbul 1999.
- Kurşun, Zekeriya. "Dâvud Paşa, Kölemen", *TDİA*, c.9, s. 38.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî: Osmanlı Ünlüleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- Müderrişzâde Sadullah el-Ankaravî, *Evrâk-ı Perîşan Mecmu'a-ı Eş'ar*, Bayezit Devlet Kütüphanesi no.5749.
- _____ *Mecmu'a*, Ali Emiri Kütüphanesi, Şer'iyye 111.
- Özdemir, Rifat. *19.yy'ın ilk Yarısında Ankara*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987.
- Özkaya, Yücel. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1994.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Maliye Teşkilatı Tarihi : (1442-1930)*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu, Ankara 1978.
- Şahin, Canay. *The Rise and Fall of an Ayan Family in Eighteenth Century Anatolia: The Caniklizes (1737-1808)*, Bilkent Üniversitesi İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara 2003.

Taş, Hülya. *Ankara'nın Bütüncül Tarihine Katkı: XVII. Yüzyılda Ankara*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2006.

Uzun, Ahmet. "1257/1841 Tarihli Bir Belgeye Göre Osmanlı Devleti'nde Mevcut Olan Askeri Birlikler ve Bunlara Yapılan Harcamaların Türü ve Miktarı", *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (Aralık 2001), s. 235-245.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "Darendeli Mehmet İzzet Paşa", *Bellekten* 110 (1964), s.235-246.